

تفسیر معاصرانہ قرآن کریم

جلد اول

فاتحہ الكتاب، بقرہ، آل عمران

سر ویراستار: سید حسین نصر

ویراستاران: جانر دگلی / ماریا دکاکہ / جوزف لومبارد

کمک ویراستار: محمد زسٹم

ترجمہ و تحقیق: انشاء اللہ رحمتی

ویراستہ: مصطفیٰ ملکیان

فهرست مطالب

۹	پیشگفتار مترجم	۲۷
۳۳	سهم ویراستاران	۲۱
۳۵	مقدمه	
۳۸	پیام قرآن	
۴۸	زبان قرآن، ساختار قرآن و تلاوت قرآن	
۶۰	نقش و تأثیر قرآن کریم در زندگی مسلمانان	
۶۶	در باره پدید آمدن قرآن شناخت	
۶۹	ترجمه	
۷۱	تفسیر	
۷۶	جستارها	
۷۷	مخاطبان	
۷۷	چگونه قرآن شناخت را بخوانیم	
۸۰	نکاتی درباره سبک و سیاق کار	
۸۲	طرح	
۸۳	دعای پایانی	
۸۵	شیوه مطالعه قرآن شناخت	
۸۷	فهم نقل قولها	
۸۸	احادیث نبوی	
۸۸	ارجاعات به تفاسیر سنتی قرآن	

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[۱]

فاتحة الكتاب

بیشتر محققان فاتحه را از جمله نخستین سوره‌های نازل شده در مکه دانسته‌اند. مجاهد (وفات ۲۳/۱۰۴-۷۲۲)، از شاخص‌ترین محققان در میان نسل دوم مسلمانان، معتقد است که این سوره در مدینه نازل شده است (واحدی)؛ اما بیشتر محققان این را ناممکن می‌دانند، زیرا مسلمانان نمی‌توانسته‌اند نمازهای واجیشان را بدون این سوره اقامه کنند (طبری، قرطبی، واحدی). معنای اولیه الفاتحه، «گشاینده»^۱، ناظر است به جایگاه این سوره در مقام «گشاینده کتاب» (فاتحة الكتاب)، در مقام نخستین سوره‌ای که باید در هر رکعت هر نماز واجب خوانده شود و افزون بر این، ناظر است به جایگاه آن در مقام گشاینده بسیاری از اعمال در زندگی روزانه مسلمانان. به علاوه می‌توان آن را اشارتی به قابلیت این سوره برای گشودن سینه آدمی به روی ایمان به خداوند، دانست.

غالباً اعتقاد بر این است که فاتحه، جامع [کل] پیام قرآن کریم و مهم‌ترین سوره آن است. از این روی عنوان ام‌الکتاب، «مادر کتاب»^۲، به آن داده‌اند و این اصطلاحی است که دربارهٔ دیگر وجوه قرآن کریم (۳:۷) و نیز دربارهٔ مثال اعلای ملکوتی قرآن کریم و در حقیقت هر کتاب قدسی، به کار

1. the Opening
2. Mother of the Book

می‌رود (ر.ک: ۱۳:۳۹؛ ۴:۴۳). این سوره به نام [ام‌القرآن]، «مادر قرآن»، نیز شناخته شده است (ابن کثیر، طبری) و این اشاره است به اینکه سوره فاتحه، معنای کل قرآن را دربردارد (ابن کثیر). سایر القاب آن عبارتند از «سبع المثانی / تکرار شده‌های هفت‌گانه»^۱ (سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي، ۱۵:۸۷)؛ «شفا»، زیرا گفته‌اند این سوره شفابخش جسم و روح است؛ و «اساس»، زیرا به منزله اساسی برای کل قرآن است. فاتحه که به نام «سوره حمد» و «سوره نماز» (سورة الصلاة) نیز معروف است، همه‌سنیان و بسیاری از شیعیان، آن را در آغاز هر رکعت نماز قرائت می‌کنند. در فقه شیعه، نمازگزار مخیر است که در رکعت‌های سوم و چهارم، فاتحه یا «تسبیحات اربعه» را بخواند. به علاوه مسلمانان در موقعیت‌های متنوعی مانند تدفین، ازدواج، ولادت فرزند، افتتاح رویدادی رسمی، امضاء قراردادها، و شروع تلاشی فردی نظیر آغاز سفر، سوره فاتحه را قرائت می‌کنند. در برخی ممالک اسلامی، مراسم تدفین را فاتحه می‌گویند، زیرا آن مراسم [برای شخص متوفای] سرآغاز گام نهادن از یک زندگی به زندگی دیگر است.

بسیاری از احادیث رسول خدا (ص)، جایگاه ممتازی برای سوره فاتحه قائل شده‌اند. بر طبق یکی از این احادیث، کسی می‌خواست بزرگ‌ترین سوره قرآن را بشناسد، وقتی از رسول خدا (ص) پرسید بزرگ‌ترین سوره کدام است، آن حضرت فرمود: «الحمد لله رب العالمين همان سبع المثانی و قرآن عظیم [۱۵:۸۷] است که به من داده شده است» (ابن کثیر، واحدی). در حدیث قدسی معروفی - حدیث قدسی گفته‌ای است غیر از آیات قرآن، از زبان خداوند و به نقل از پیامبر (ص) - آمده است که: «نماز را میان خودم و بنده‌ام، تقسیم کردم. نیمی از آن من است و نیمی از آن بنده‌ام. از آن بنده‌ام چیزی است که می‌خواهد. پس چون بنده گوید: 'ستایش خدای را، که

1. seven oft-repeated

پروردگار جهانیان است، خدا گوید: 'بنده‌ام مرا ستایش کرد' و چون بنده گوید: 'رحمت‌گر مهربان، خدا گوید: 'بنده‌ام مرا ثنا گفت/ تعظیم کرد؛ و چون بنده گوید: 'سرور روز جزا، خداوند گوید: 'بنده‌ام مرا تمجید کرد' و چون بنده بگوید: 'تنها تو را می‌پرستیم و تنها از تو یاری می‌جوئیم، خدا گوید: 'این بین من و بین بنده‌ام است و بنده‌ام را آن چیزی است که درخواست می‌کند.' پس چون بنده گوید: 'ما را به راه راست هدایت فرما...، خدا گوید: 'از آن بنده‌ام آن چیزی است که درخواست می‌کند.'^۱ (طبرسی، طبری). با توجه به این، فاتحه چیزی فراتر از ذکر عبادی مسلمانان است. [در حقیقت] نیایشی است که کل آن حقایق مابعدالطبیعی و اخروی را که باید انسان‌ها پیوسته به آن آگاه باشند، دربردارد. خداوند از انسان‌ها می‌خواهد که فاتحه را قرائت کنند، زیرا در اصل ذات خداوند و میل و منشی که خداوند مایل است که آنها نسبت به وی اختیار کنند، در این سوره آمده است؛ بنابراین، فاتحه ساختاری سه لایه دارد: یعنی سه آیه نخست درباره ذات خدا است، آیه میانی به رابطه میان خدا و انسان‌ها می‌پردازد، و سه آیه اخیر درباره احوال [و مراتب] مختلف انسان‌ها بحث می‌کند.

بسیاری از دیگر روایات رسیده از رسول خدا (ص) و اصحاب آن حضرت از نیروی عظیمی که مسلمانان برای این سوره قائل‌اند، حکایت دارد. در یکی از این روایات، پیامبر (ص) می‌فرماید: «سوگند به کسی که جانم در دست او است، نه در تورات، نه در زبور، نه در انجیل و نه در قرآن، مانند آن نازل نشده است» (ابن کثیر، شوکانی). بر طبق گفته دیگری که برخی آن را به مجاهد (قرطبی) و برخی هم به خود رسول خدا (ص) نسبت

۱. این حدیث بر طبق آنچه در تفسیر طبرسی آمده، ترجمه شده است؛ ترجمه انگلیسی آن قدری متفاوت است.

داده‌اند (شوکانی)، آمده است: «شیطان چهار بار هراسان شد: زمانی که خداوند او را لعنت کرد، زمانی که از بهشت اخراج شد، زمانی که محمد (ص) مبعوث گشت، و زمانی که فاتحة‌الکتاب نازل شد.»

جایگاه رفیع سوره فاتحه موجب شده است تا تفسیرهای مستقل بسیاری که برخی از آنها به صدها صفحه می‌رسد، بر آن نوشته شود. در این قبیل تفسیرها که می‌توان آنها را گونه خاصی از تأویل [و تفسیر] قرآن دانست، غالباً هدف این است که نشان داده شود که چگونه کل قرآن در سوره فاتحه جای گرفته است. بر طبق روایت مشهوری، منسوب به علی بن ابیطالب (ع) (وفات ۶۶۱/۴۰)، پسرعمو و داماد پیامبر (ص)، امام اول اسلام شیعی (۶۱-۶۳۲) و خلیفه چهارم اسلام سنی (۶۱-۶۵۶)، آمده است که: «همه قرآن در فاتحة‌الکتاب است و همه فاتحة‌الکتاب در بسم‌الله... و همه بسم‌الله در 'باء' بسم‌الله و همه 'باء' بسم‌الله در نقطه زیر 'باء'...»^۱ این نقطه را می‌توان نمایانگر نخستین قطره مرکب از قلم الهی (القلم؛ ر.ک.: ت ۶۸:۱؛ ت ۹۶:۴) دانست که خداوند با آن حقایق / مثل اعلائی همه موجودات را بر لوح محفوظ (اللوح المحفوظ؛ ر.ک.: ت ۸۵:۲۲)، پیش از نزولشان به مرتبه خلقت، نگاشت. به این معنا، همانطور که بسم‌الله... سرآغاز قرآن است، سرآغاز آفرینش نیز هست.^۲

۱. در ادامه امام علی (ع) فرمود: «من نقطه زیر باء هستم.»

۲. امام علی (ع) فرمود: «اگر می‌خواستیم به اندازه بار یک شتر بر سوره فاتحه تفسیر می‌نوشتیم.» در این کلام امام (ع) هم بر جامعیت و جایگاه بلند سوره فاتحه تأکید می‌ورزد، و هم بر علم لدنی خویش در مقام امام معصوم (ع)، به این معنا که او قرآن ناطق است و تأویل حقیقی و کامل این سوره و سوره‌های دیگر را باید نزد او یافت.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴿۱﴾، «به نام خداوند رحمتگر مهربان».

۱. همه ۱۱۴ سوره قرآن به جز یکی از آنها با «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»، که در زبان عربی به نام بسمله شناخته می‌شود و در آیه ۳۰ سوره نمل (۲۷:۳۰)، نیز آمده است، آغاز می‌شوند. بحثی وجود دارد درباره اینکه آیا بسمله [خود] آیه‌ای از هر سوره است یا نشانه‌ای حاکی از آغاز سوره جدید است. بسمله، خواه جزو آیات هر سوره شمرده شود و خواه شمرده نشود، در هر صورت در بیشتر مذاهب فقه اسلامی، به استثناء مذاهب شافعی و جعفری، در نمازهای یومیه با هیچ یک از سوره‌ها، قرائت نمی‌شود. از این لحاظ از آنس بن مالک (وفات ۷۰۹/۹۱)، صحابی نزدیک پیامبر (ص)، نقل است که گفت: «من پشت سر رسول خدا (ص)، ابوبکر، عمر، و عثمان [سه خلیفه نخست] نماز گزاردم و هر سه قرائتشان را با الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، بدون ذکر بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آغاز کردند» (ابن کثیر، زمخشری، شوکانی، قرطبی). ولی در روایت دیگری، درباره ابوهریره (متوفی به ۶۸۱/۶۱) دیگر صحابی رسول خدا (ص)، نقل است که او وقتی به امامت نماز ایستاده بود، بسمله را قرائت کرد و سپس گفت: «در میان شما نمازی را گزاردم که نزدیک‌ترین نماز به نماز رسول خدا (ص) است» (ابن کثیر). جعفر صادق (ع) (وفات ۷۶۵/۱۴۸)، امام ششم شیعیان، که نزد اهل تسنن نیز یک شخصیت فکری محوری است، می‌فرماید: بسمله «بزرگ‌ترین آیه در کتاب خدا است». بر طبق این روایت همه علماء شیعه معتقدند که بسمله آیه‌ای از سوره فاتحه و همچنین آیه‌ای از هر سوره دیگری است که با آن آغاز می‌شود [و هر کس در نماز آن را ترک کند، نمازش باطل است.] (طبرسی، طباطبایی). دیگران می‌گویند بسمله یک آیه است، هر چند جدای از سوره‌هایی است که با آن آغاز می‌شوند (ابن کثیر). از این لحاظ، از ابن عباس (وفات ۶۸۷/۶۸)، پسرعموی پیامبر (ص)، که از مهم‌ترین قرآن‌شناسان در